INNOVATIVE WORLD
Ilmiy tadqiqotlar markazi

YANGI RENESSANS

ILMIY JURNALI

2026/6

+998335668868
www.innoworld.net

Google Scholar
doi
zenodo
OpenAIRE

YANGI RENESSANS

ILMIY JURNALI
TO'PLAMI

3 - JILD, 6 - SON
2026

www.innoworld.net

O'ZBEKISTON-2026

БАЪЗЕ ҲОДИСАҲОИ САВТӢ ВА МАВҚЕИ ОНҲО ДАР «ШОҲНОМА»

Шоҳсанам Муратова
магистранти курси якуми Институти маданият ва забонҳои халқҳои Осиёи марказии Донишгоҳи давлатии Самарқанд ба номи Шароф Рашидов

Аннотатсия. Ҳодисаҳои гуногуни савтӣ, аз ҷумла тахфиф, афзоиш, коҳиш, ҷойивазкунӣ ва дигарро дар Шоҳнома»-и Фирдавсӣ метавон ба хубӣ мушоҳида кард. Ҳамчунин нақши онҳо дар зебоии бадеӣ, вазн ва оҳанги шеър нишон дода мешавад. Таҳқиқот барои дарки беҳтари хусусиятҳои фонетикии забони классикӣ мусоидат менамояд.

Annotatsiya. Turli tovush hodisalari, jumladan, tovushlarning qisqarishi, ortishi, kamayishi, o‘rin almashishi va boshqa hodisalarni Shohnoma asarida yaqqol kuzatish mumkin. Shuningdek, ularning badiiy go‘zallik, she’r vazni va ohangdorlikni ta’minlashdagi o‘rni ham ko‘rsatib beriladi. Tadqiqot klassik tilning fonetik xususiyatlarini yanada chuqurroq anglashga xizmat qiladi.

Вожаҳои калидӣ: савтиёт**,** Шоҳнома, тағйироти овозӣ, тахфиф ,коҳиш, афзоиш, ҷойивазкунӣ

Омӯзиши забон ва хусусиятҳои савтии осори классикӣ яке аз бахшҳои муҳими илми забоншиносӣ ба шумор меравад. Тавассути чунин таҳқиқот на танҳо ҳодисаҳои гуногуни овоӣ мушоҳида мегарданд, балки имкони муқоисаи хусусиятҳои савтии забони классикӣ бо забони муосир низ фароҳам меояд. Дар ин замина, «Шоҳнома»-и Абулқосими Фирдавсӣ ҳамчун манбаи ғании забонӣ, адабӣ ва таърихӣ аҳаммияти махсус дорад. Асари мазкур имкон медиҳад, ки қонуниятҳои забони форсӣ-тоҷикии давраи классикӣ, инчунин тағйироту таҳаввулоти савтӣ ба таври амиқ ва ҳамаҷониба мавриди таҳлил қарор гиранд. Аз ин рӯ, омӯзиши падидаҳои фонетикӣ дар «Шоҳнома» барои дарки равандҳои рушди таърихии забони тоҷикӣ ва муайян намудани хусусиятҳои услубии осори классикӣ аҳаммияти назарраси илмӣ дорад.

Нутқи инсон ҳангоми гуфтор ҳамеша аз руйи ду қонуни асосии фонетика – сарфакорӣ ва осонбаёнӣ амал мекунад. «Нутқ сел ё занҷири овозиеро мемонад, ки дар он овоҳо чун ҳалқаҳои занҷир ба таври ногусастанӣ бо ҳам пайваст мебошанд ва чунин тарзи истеъмоли онҳоро моҳияти сарфакорӣ ва талаби осонии забон муайян менамояд».[2]

Дар мавриди мазкур, дар таҳқиқоти профессор Т.Н.Хаскашев роҷеъ ба қонуниятҳои мухталифи гуфтор ва вижагиҳои савтии фонемаҳо дар занҷираи нутқ якчанд ҳодисаи фонетикии хоси овозҳои садонок ва ҳамсадои забони тоҷикӣ, аз қабили мутобиқат, мувофиқат, монандшавӣ ,тахфиф, афзоиш,коҳиш ҷойивазкунӣ,бадалшавӣ дар асоси мисолҳо мавриди таҳлилу баррасӣ қарор гирифтаанд.

Дар забони осори назм ҳодисаҳои фонетикии дар боло зикргардида илова ба қонуниятҳои мавҷудаи фонетикӣ вазифаи дигар низ доранд. Ба ибораи дигар, гоҳе коҳишу афзоиш ва ё бадалшавии фонемаҳо бо тақозои вазну қофияи шеър ба вуҷуд меоянд, дар ҳолати дигар талаботи эстетикии каломи мавзун аҳли эҷодро маҷбур

[2]Хаскашев, Т.Н. Фонетикаи забони адабии тоҷик. – Душанбе, 1989 саҳ. 89

месозад, ки ин ҳодисаҳои фонетикиро ба хотири таъсирбахшии суханаш мавриди истифода қарор бидиҳад.Масалан:

а)**Тахфиф** яке аз ҳодисаҳои муҳими фонетикии забони тоҷикӣ буда, дар занҷираи гуфтор бештар хоси фонемаҳои садонок мебошад. Зери ин мафҳум тағйироти фонетикиеро метавон фаҳмид, ки дар муҳити безадагӣ воқеъ мегардад, яъне садоноке, ки дар ҳиҷои безада қарор мегирад, ба шакли заифтар ва кӯтоҳтар талаффуз мешавад.

Аз тадқиқотҳои илмие, ки аз ҷониби забоншинос Т.Н. Хаскашев ва олимони дигари фонетикаи забони тоҷикӣ ба анҷом расидаанд, дарк кардан мумкин аст, ки ҳодисаи тахфиф дар байни садонокҳои ноустувори забони тоҷикӣ — яъне **[а, и, у]** — сурат мегирад. Ин садонокҳо дар ҳолати безадагӣ талаффузи худро тағйир дода, заиф ё тамоман ҳазф мешаванд. Яке аз намудҳои барҷастаи тахфиф синкопа мебошад — ҳазфи пурраи садонок дар миёни калима, ки дар осори классикӣ хеле фаровон ба назар мерасад.

Ҳодисаи тахфиф дар осори классикии адабиёти форсу тоҷик, аз ҷумла дар «Шоҳнома»-и Абулқосим Фирдавсӣ, намудҳои фаровоне дорад. Дар ин асари безаволи адабӣ тахфиф бештар дар феълҳо мушоҳида мешавад. Барои исботи ин андеша мисолҳои зеринро меорем:

Дилам сер шуд аз сарои сипанҷ,
Худоё, маро зуд **бирҳон** зи ранҷ.[3]

Калимаи бирҳон дар ин байт натиҷаи равшани тахфиф аст — шакли аслии он бараҳон буда, садоноки кӯтоҳи «а» баъд аз ҳамсадои «р» дар ҳолати безадагӣ заиф гардида, ҳазф шудааст.

Сухан ҳар чӣ з-ин гавҳарон **бигзарад**,
Наёбад бад-ӯ роҳ ҷону хирад.[4]

Назар ба шакли пурраи **бигузарад**, дар ин ҷо тахфифи садоноки «у» пас аз ҳамсадои «г» ба вуқуъ пайвастааст. Ин падида нишон медиҳад, ки Фирдавсӣ барои риояи вазни шеър аз имкониятҳои фонетикии забон моҳирона истифода бурдааст.

Хирад чашми ҷон аст, чун **бингарӣ**,
Ту бе чашм шодон ҷаҳон наспарӣ.[5]

Муқоисаи шакли **бингарӣ** бо шакли аслии он бинигарӣ нишон медиҳад, ки ҳиҷои «ни» дар натиҷаи синкопа ба «н» табдил ёфтааст — садоноки кӯтоҳи «и» баъд аз ҳамсадои «н» дар ҳолати безадагӣ пурра ҳазф гардидааст.

Ки моро ба гоҳи ҷавонӣ падар
Аз ин гуна **бифрефт**, эй додгар.[6]

Шакли бифрефт аз бифирефт омадааст — садоноки «и» миёни ҳамсадоҳои «ф» ва «р» дар мавқеи безада қарор гирифта, тибқи қонуни синкопа пурра ҳазф шудааст. Ин мисол равшан нишон медиҳад, ки синкопа дар забони шеъри классикӣ на танҳо ҳодисаи стихиявӣ, балки воситаи огоҳонаи бадеӣ низ будааст.

---

[3] Абулқосим Фирдавсӣ. Шоҳнома. — Душанбе: «Адиб», 2007, саҳ. 77

[4] Ҳамон манбаъ, саҳ. 20

[5] Ҳамон манбаъ, саҳ. 25

[6] Ҳамон манбаъ, саҳ. 152

Бояд қайд кард, ки ин ҳодиса танҳо ба осори классикӣ хос нест, балки дар забони гуфтугӯии имрӯзаи тоҷикӣ низ фаъолона истифода мешавад. Тахфиф ва синкопа яке аз роҳҳои асосии осон кардани талаффуз дар забони тоҷикӣ буда, дар равони нутқ нақши муҳим мебозанд.

б) **Коҳиш**. Коҳиш яке аз ҳодисаҳои фонетикии забони тоҷикӣ буда, дар он аксаран як ҳарф ё як ҳиҷои калима аз байн меравад. Коҳиши ҳамсадоҳо дар забони назм гоҳо бо коҳиши ҳамсадоҳо дар нутқи гуфтугӯӣ мувофиқат мекунад, ки дар ин маврид шоирон ҳам хусусияти савти нутқи гуфтугӯӣ ва ҳам талаботи вазни шеърро ба инобат мегиранд. Ин ҳодиса низ дар «Шоҳнома»-и Абулқосим Фирдавсӣ намунаҳои фаровоне дорад:

Ки донад, ки Эраҷ ниёи ман аст,
Фаридуни фаррух **гувои** ман аст.[7]

Дар ин байт калимаи гувоҳ ба шакли гуво омадааст. Ҳарфи «ҳ» пас аз садоноки дарози «о» пурра коҳиш ёфта, аз таркиби калима хориҷ шудааст. Ин тағйирот ҳам ба табиати нутқи гуфтугӯӣ мувофиқ аст ва ҳам вазни байтро нигоҳ медорад.

Ки бар ҳафт кишвар манам **подшо**,
Ба ҳар ҷой пирӯзу фармонраво.

Шакли маъмули ин калима подшоҳ аст, аммо Фирдавсӣ онро ба подшо табдил додааст. Ҳазфи ҳарфи «ҳ» дар охири калима имкон додааст, ки мисраъ дар қолаби вазнии шеър равон ва бемонеъ ҷой гирад.

Гиё руст бо чанд гуна дарахт,
Ба боло баромад сароншон зи бахт.

Калимаи гиёҳ дар ин байт ба шакли гиё омадааст — ҳарфи «ҳ» пас аз садоноки дарози «о» коҳиш ёфтааст. Ҷолиб он аст, ки ин шакл имрӯз низ дар нутқи гуфтугӯии тоҷикон зинда аст, яъне Фирдавсӣ хусусияти табиии забони мардумро дар шеъраш инъикос кардааст.

Бояд қайд кард, ки коҳиш дар забони тоҷикӣ падидаи тасодуфӣ нест. Ин ҳодиса қонунмандии фонетикии муайяне дорад — бештар ҳамсадои «ҳ» дар мавқеи охири калима, пас аз садонокҳои дароз, коҳиш меёбад. Фирдавсӣ аз ин хусусияти забон огоҳона баҳра бурда, онро ҳамчун воситаи вазнсозӣ истифода кардааст.

в)Афзоиш. Ҳодисаи афзоиш (эпентеза) яке аз падидаҳои фонетикӣ буда, дар натиҷаи он барои осон гардидани талаффуз ё мутобиқ сохтани калима ба вазни шеърӣ дар таркиби калима овозе илова мешавад. Ин ҳодиса бештар дар нутқи шифоҳӣ ва забони шеър ба назар мерасад.

Дар байти зерин:

Ҷудо кард гову хару гӯспанд,
Ба варз **оварид** он чӣ буд судманд.

калимаи оварид шакли афзоишёфтаи феъли «овард» мебошад. Дар байни ҳамсадоҳои «в» ва «р» садоноки «и» илова шудааст. Ин тағйирот аз як тараф талаффузро осон намуда, аз ҷониби дигар барои нигоҳ доштани вазни шеър хизмат кардааст. Агар шакли «овард» истифода мешуд, эҳтимолан вазни мисраъ халалдор мегардид.

[7] Ҳамон манбаъ, саҳ 196

Дар байти дигар:

Чунон буд, ки ҳар шаб ду марди ҷавон,

Чӣ кеҳтар, чӣ аз **тухмаи** паҳлавон.

калимаи тухма аз шакли аслии «тухм» ба вуҷуд омадааст. Дар охири калима садоноки «а» афзуда шудааст. Ин афзоиш талаффузи калимаро равонтар гардонида, ҳамзамон барои мутобиқ намудани шумораи ҳиҷоҳо ба талаботи вазни шеърӣ мусоидат намудааст.

Ҳамин тавр, дар ҳар ду мисол ҳодисаи афзоиш бо ду мақсад истифода шудааст:

Осон намудани талаффуз;

Мутобиқ гардонидани калима ба вазни шеърӣ.

Калимаҳои «оварид» ва «тухма» намунаҳои равшани ҳодисаи афзоиш дар забони осори классикии тоҷик ба шумор мераванд.

г) **Ҷойивазкунӣ**. Ҷойивазкуниро дар забоншиносии пешин қалб меномиданд. Дар ин маврид муаллифи «Ғоят-ул-баён» чунин гуфтааст: «Ва он (қалб) бурдани ҳарфе бувад аз ҷояш ба ҷойи дигар». [8]Ҷойивазкунӣ ҳодисаи фонетикиест, ки хоси занҷираи гуфтор аст. Ба туфайли ин ҳодиса ду овози ҳамсоя ҷойи ҳамдигарро мегиранд, яъне ҳамсадои якум ҷойи ҳамсадои дуюм ва ҳамсадои дуюм ҷойи ҳамсадои аввалиро мегирад. Ҳодисаи мазкур ба ҳамнишинии фонемаҳо вобастагӣ дошта, барои осон талаффуз кардан корбаст мегардад. Ин падида дар «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ намунаҳои равшане дорад:

Ситамдидаро пеши ӯ хонданд,

Бари номдорон-ш биншонданд.[9]

Вожаи **бишнонданд** дар ин байт ба шакли биншонданд омадааст. Дигаргунии фонетикие, ки дар ин ҷо рух додааст, иваз шудани ҷойи ҳамсадоҳои [шн] ба [нш] мебошад. Ин тағйирот барои осон кардани талаффуз сурат гирифта, ба оҳанги табиии нутқи гуфтугӯӣ наздиктар аст.

Фарози яке пили нар Золи Зар

Нишонду бирондаш сабук сӯйи дар.[10]

Таваҷҷӯҳ ба ин байт нишон медиҳад, ки феъли шинондан ба шакли нишондан табдил ёфтааст. Дар ин ҷо ҳамсадои аввали калима «ш» бо ҳамсадои сеюми он «н» ҷойҳои худро иваз кардаанд. Фирдавсӣ аз ин имконияти фонетикӣ баҳра бурда, ҳам вазни байтро риоя кардааст ва ҳам табиати зинда ва равони забонро нигоҳ доштааст.

Таҳлили матни «Шоҳнома»-и Абулқосим Фирдавсӣ нишон медиҳад, ки ҳодисаҳои савтӣ, аз қабили тахфиф, коҳиш, афзоиш ва ҷойивазкунӣ, дар забони асар мавқеи муҳим доранд. Ин падидаҳо на танҳо хусусиятҳои табиии рушди таърихии забонро инъикос менамоянд, балки ҳамчун воситаи услубиву бадеӣ низ хизмат мекунанд. Шоир бо истифода аз чунин тағйироти фонетикӣ тавонистааст равонии нутқ, хушоҳангии калом ва мутобиқати матнро ба талаботи вазни шеърӣ

[8] Абдурраҳим Абдулкарими Сафипурӣ. Ғоят-ул-баён– Ҳиндустон, 1635-саҳ 50

[9] Ҳамон манбаъ, саҳ. 95

[10] Ҳамон манбаъ, саҳ. 245

таъмин намояд. Мисолҳои таҳлилшуда собит месозанд, ки ҳодисаҳои савтӣ дар «Шоҳнома» тасодуфӣ набуда, балки огоҳона ва ҳунармандона ба кор рафтаанд. Аз ин рӯ, омӯзиши онҳо барои дарки хусусиятҳои забони адабии давраи классикӣ, шинохти сабки сухани Фирдавсӣ ва таҳқиқи таърихи забони тоҷикӣ аҳамияти бузурги илмӣ дорад.

Феҳрасти адабиёт:

1. Абдурраҳим Абдулкарими Сафипурӣ. Ғоят-ул-баён– Ҳиндустон, 1635
2. Абдурраҳмони Ҷомӣ. Рисолат-ун-нойия. – Душанбе: Пойтахт, 2014. – 38 с.
3. Абулқосим Фирдавсӣ. Шоҳнома. — Душанбе: «Адиб», 2007
4. Грамматика забони адабии ҳозираи тоҷик. – Душанбе: Дониш, 1986. – 372 с.
5. Саломов М. Вижагиҳои савтӣ,маъноӣ ва маҷоизию фразеологии забони шеъри тоҷикӣ –Душанбе, 2017
6. Хаскашев, Т.Н. Фонетикаи забони адабии тоҷик. – Душанбе, 1989 саҳ. 89
7. Хаскашев, Т.Н. Становление и развитие нормы таджикского литературного произношения. – Душанбе, 2001. – 216 с.
8. Хоҷа Ҳасани Нисорӣ. Чаҳор гулзор. – Душанбе, 1991. – 316 с.
9. Хоҷаев, Д. Хоҷа Ҳасани Нисорӣ ва афкори забоншиносии ӯ. – Душанбе, 2003. – 109 с.